

Ανασκόπηση Review

Ναρκισσισμός και θρησκευτικότητα*

*Τον φίλο και τον εχθρό τον είδαμε στον καθρέπτη
Γ. Σεφέρης*

Κ. Εμμανουηλίδης

Ψυχίατρος

Ψυχιατρική 2007, 18:251–258

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται η έννοια του ναρκισσισμού όπως αναπτύχθηκε από τον Freud και η εξέλιξή της με τη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, σχολιάζεται η θρησκευτικότητα όπως εμφανίζεται στο πλαίσιο της παθολογίας αλλά και της φυσιολογικής ζωής και, τέλος, εξετάζεται το πώς οι αμυντικές δομές του ναρκισσισμού και της θρησκευτικότητας μπορούν να διαπλακούν και να εμποδίσουν την ομαλή πορεία του υποκειμένου προς την ικανότητα να αγαπήσει και να δημιουργήσει. Χρησιμοποιούνται βινιέτες από την ψυχανάλυση τριών ασθενών και μια παραβολή από την Καινή Διαθήκη. Η μετάβαση από την παρανοειδή-σχιζοειδή θέση στην καταθλιπτική βοηθά το ναρκισσιστικό υποκείμενο να απελευθερωθεί από τα διωκτικά και καταθλιπτικά άγχη του και να πενήσει το ιδανικό αντικείμενο. Από αυτή τη θέση μπορεί να αξιοποιήσει τη θρησκευτικότητά του για να «γνωρίσει» τον άλλο.

Λέξεις ευρετηρίου: Ναρκισσισμός, θρησκευτικότητα, καταθλιπτική θέση, παρανοειδής θέση.

* Η εργασία αυτή αποτελεί ελαφρά τροποποίηση εισήγησης σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Ψυχιατρική και Θεολογία σε διάλογο» στο πλαίσιο του 19ου Πανελληνίου Ψυχιατρικού Συνεδρίου, Αθήνα 4–8 Μαΐου 2006

Ναρκισσισμός

Η μοναδική αναφορά στο ναρκισσισμό στα ταξινομητικά εγχειρίδια DSM και ICD βρίσκεται στην ομώνυμη διαταραχή προσωπικότητας. Η Ψυχανάλυση μελετά το ναρκισσισμό από την εποχή που ο Freud¹ αξιοποιεί το μύθο του Νάρκισσου για να φέρει στο προσκήνιο ένα είδος σχέσης που παρατήρησε σε ορισμένου τύπου ομοφυλόφιλους, αλλά επεκτείνει την έννοια σε έναν τρόπο του σχετίζεσθαι, καθώς και σε μια μέθοδο αμυντικής οργάνωσης που αφορά σε διαφόρου τύπου πάσχοντες.

Αναφέρονται οι εξής παραλλαγές του μύθου από τον Πausanία:² (α) Ο νεαρός Νάρκισσος, όταν βλέπει στη λίμνη την εικόνα ενός ωραίου νέου, σκύβει να τον φιλήσει, χωρίς να καταλάβει πως πρόκειται για το είδωλό του και πέφτοντας μέσα πνίγεται. (β) Ο Νάρκισσος αγαπάται από τη νύμφη Ηχώ. (γ) Ο Νάρκισσος είναι ερωτευμένος με τη δίδυμη αδελφή του, η οποία κάποτε πεθαίνει και αυτή νομίζει πως συναντά στα νερά της λίμνης.³

Από την εργασία του Freud σημειώνω τα εξής σημεία: (α) Ο ορισμός του ναρκισσισμού: Όταν το υποκείμενο επενδύει λιβιδινικά το Εγώ και όχι το αντικείμενο. (β) Η έννοια του πρωτογενούς ναρκισσισμού: Ο Freud θεωρεί πως η αρχική libido που έχει στη διάθεσή του το βρέφος επενδύεται στον εαυτό. (γ) Η ναρκισσιστική επιλογή αντικειμένου: Το υποκείμενο αγαπά τον άλλο, ο οποίος είναι ό,τι είναι το ίδιο το υποκείμενο (ο εαυτός του), ή είναι ό,τι ήταν κάποτε το υποκείμενο (ο εαυτός του σε παιδική ηλικία), ή είναι αυτό που θα ήθελε να είναι (το ιδεώδες Εγώ του) ή, τέλος, αγαπά αυτόν που ήταν κάποτε μέρος του εαυτού του. Σε αυτή την επιλογή δεν υφίσταται ο άλλος για την ψυχική πραγματικότητα του υποκειμένου, διότι είναι επενδυμένος μόνο με προσδοκίες. Αντίθετα, στην ανακλητική επιλογή ο άλλος υπάρχει, αλλά επιλέγεται με βάση ασυνείδητη ταύτιση κάποιων ή κάποιου χαρακτηριστικού που προέρχεται από τη διατρέφουσα γυναίκα ή τον προστάτη άνδρα κατά τη βρεφική ηλικία.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο που αγαπούμε και μιμούμε το σημαντικό άλλο στη ζωή μας. Λειτουργούν ως ένα είδος φαντασιακού καθρέπτη, μέσα από τον οποίο γίνεται αντιληπτός ο άλλος άνθρωπος. Μέσα από το μύθο του Νάρκισσου μπορούμε να φτάσουμε σε θεμελιώδεις αλήθειες του ανθρώπινου υποκειμένου, που αφορούν στον τρόπο με τον οποίο ο άν-

θρωπος σχετίζεται με το αντικείμενο της επιθυμίας του, π.χ. την γυναίκα, το σημαντικό άλλον άνθρωπο, την κοινωνία, το Θεό. Αν μάλιστα κατανοηθεί από το υποκείμενο ότι βρίσκεται υπό την επίδραση μιας ασυνείδητης φαντασιακής πραγματικότητας, μπορεί να φέρει στο φως της συνείδησης πτυχές της εσωτερικής ψυχικής ζωής του και να μπορέσει έτσι να τροποποιήσει τη στάση του.⁴

Τέλος, ο Freud σημειώνει πως ο έντονος εγωισμός προστατεύει από παθήσεις, αλλά πρέπει να αρχίσει κανείς να αγαπά για να μην αρρωστήσει, και αρρωσταίνει αναγκαστικά, αν λόγω διάψευσης προσδοκιών δεν μπορεί να αγαπήσει.⁵

Οι αντικειμενοτρόπες σχέσεις

Σύμφωνα με ορισμένους θεωρητικούς (R. Fairbairn, M. Klein κ.ά.), το βρέφος από την αρχή της ζωής αναζητά το αντικείμενο⁶ και όχι απλά την εκτόνωση των ορμών του, όπως δίδασκε ο Freud. Οι ερευνητές αυτοί δίδουν έμφαση στη σημασία του περιβάλλοντος για τη διαμόρφωση των εσωτερικών αντικειμένων⁷ και στον ενδιάμεσο μεταβατικό χώρο μεταξύ βρέφους και μητέρας για τη διαμόρφωση της πολιτισμικής εμπειρίας.⁸

Ο νέος τρόπος προσέγγισης και κατανόησης των ναρκισσιστικών φαινομένων βοήθησε στην καλύτερη κατανόηση του φυσιολογικού και του παθολογικού ναρκισσισμού⁹ και έδωσε την ευκαιρία για τη διατύπωση νέων μεταψυχολογικών εννοιών. Σημειώνουμε την έννοια του μερικού αντικειμένου, την ανάδειξη της ασυνείδητης φαντασίωσης ως οργανωτικής μονάδας της ψυχής και, τέλος, τη διατύπωση ενός μοντέλου εξέλιξης του ανθρώπου που βασίζεται σε διαφορετική προσέγγιση του άγχους από εκείνη του Freud.¹⁰ Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, το οποίο ανέπτυξε η Klein,¹¹ το άτομο έχει να ξεπεράσει δύο θέσεις ανάπτυξης, που δεν είναι προσδιορισμένες τόσο χρονικά όσο δυναμικά. Οι θέσεις αυτές είναι αρχικά η παρανοειδής-σχιζοειδής και στη συνέχεια η καταθλιπτική θέση.

Όταν βρίσκεται κάποιος στην παρανοειδή-σχιζοειδή θέση, οι σχέσεις που κάνει είναι ναρκισσιστικές, διότι οργανώνεται πίσω από την αδυναμία να αναγνωρίσει τον άλλο που έχει βιωθεί ως επικίνδυνος και η διαφορετικότητά του πρέπει να εξουδετερωθεί. Το άτομο τότε οδηγείται στην απόσχιση των απαράδεκτων συναισθημάτων (εδώ υποτίμησης του εαυτού) και την τοποθέτησή τους στο αντικείμενο, το οποίο

βλέπει μέσω ενός καθρέπτη όπου αντανακλάται ο εαυτός του.

Η κα Α, 40 ετών, πανεπιστημιακός, στην αρχή της ανάλυσής της:

– Εκείνο που θέλω είναι να με θαυμάζουν. Προσέχω τον εαυτό μου ότι θέλω να έχω συνέχεια τον Παύλο, τον αδελφό μου, να του μιλάω και έχω επεκτατική τάση. Προτιμώ να έχω δίπλα μου κάποιον σιωπηλό, όπως ο Γιώργος, για να αντανακλώ τον εαυτό μου, κάποιον που να είναι καλόβολος, καλόψυχος. Όχι όπως η Χριστίνα, που είναι βέβαια λογική και μέσα από το χώρο και ξέρει καλύτερα. Έχω την εντύπωση πως ο κόσμος περιέχει μόνο εμένα... Ζητώ από τους φοιτητές μου να μελετήσουν αυτό που ενδιαφέρει εμένα και δεν το κάνω μόνη μου. Δεν βρίσκω τη δύναμη. Έχω γεμίσει τις ώρες μου με απασχόληση. Και ο καθηγητής έχει πολλούς φοιτητές, αλλά αυτός έχει και λόγο, τρέχουν προγράμματα από την Ευρωπαϊκή Ένωση και χρειάζονται για να βγάλουν τη δουλειά για να έρθουν τα χρήματα. Εγώ δεν έχω τώρα προγράμματα. Δεν μπορώ να ξεχωρίσω αν οι φοιτητές μου είναι τεμπέληδες ή αν, αντίθετα, εγώ είμαι η τεμπέλα.

Η κα Α δεν μπορεί να ξεχωρίσει τον εαυτό της από τον άλλο. Οι άλλοι υπάρχουν μόνο για να τη θαυμάζουν ή να την υπηρετούν. Δεν μπορεί να δει τα δικά της στοιχεία στον άλλο και να ενδιαφερθεί για εκείνον, υπάρχει μόνο όσο την υπηρετεί. Αναρωτιέται αν η τεμπελιά είναι δική της ή των φοιτητών, αλλά μόνο φιλολογικά. Δεν αντέχει να συνειδητοποιήσει το έλλειμά της. Η παραδοχή ελλειμμάτων στον εαυτό της είναι αδύνατη, διότι θα καταληφθεί από άγχος διάλυσης. Έτσι, κρατά για τον εαυτό της τα καλά (και νιώθει σπουδαία σαν τον καθηγητή) και αποδίδει την αδυναμία στους άλλους, που οφείλουν να την υπηρετούν.

Στην καταθλιπτική θέση το υποκείμενο τοποθετείται με βάση το ασυνείδητο άγχος πως θα βλάψει ανεπανόρθωτα το αντικείμενό του. Το υποκείμενο καλείται να αναλάβει την επιθυμία καταστροφής του αντικειμένου, διότι διαφορετικά αναγκάζεται να δημιουργήσει σχέσεις γύρω από έναν ψευδή εαυτό,¹² με τον καθρέπτη να λειτουργεί πάλι, αλλά στο επίπεδο της ανακλητικής σχέσης.

Ο κ. Β, 26 ετών, μεταπτυχιακός φοιτητής:

– Το Σάββατο βγήκα με μια κοπελίτσα. Είχαμε ανταλλάξει τηλέφωνα, πήγαμε για ποτό, μετά σινεμά κ.λπ. Δεν

έγινε τίποτα, αλλά ήταν φιλική μαζί μου, παραπάνω από φιλική. Τότε ήταν που με έζωσαν τα φίδια. Αρχισα να σκέφτομαι πως έχει μεσογειακή περιφέρεια, ξέρετε μεγάλους γοφούς, και θυμήθηκα τη Φανή, που δεν συγκρίνεται. Καταλαβαίνω πως σκεφτόμουν όλα τα αρνητικά για να μην προχωρήσω. Ένωθα πως προδίδω τη Φανή. Βέβαια, με τη Φανή τα χαλάσαμε πριν πέντε χρόνια, αλλά αυτές τις μέρες που είναι στην Αθήνα την παίρνω τηλέφωνο για κανένα ποτό και αυτή «με φτύνει».

Ο κ. Β μιλά για ολόκληρα πρόσωπα, βρίσκεται όμως σε αμηχανία να προχωρήσει σε σχέση με μια γυναίκα, διότι έχει άγχος ότι θα προδώσει, δηλαδή θα βλάψει ένα τρίτο πρόσωπο με το οποίο νιώθει ότι συνδέεται. Έχει το άγχος πως αν τελικά επιλέξει την κοπέλα που τον θέλει και εκείνη, θα προκαλέσει ανεπανόρθωτη βλάβη στην άλλη, και αναστέλλεται. Η ενοχή που νιώθει δεν ανταποκρίνεται στην επίκαιρη αφορμή, αλλά αντανακλά μια ασυνείδητη ενοχή για τα πρόσωπα του μακρινού παρελθόντος, που με τη σκιά τους καλύπτουν τα σημερινά αντικείμενα.

Θα έλεγε κανείς πως το ζήτημα που αντιμετωπίζεται με αυτές τις θέσεις είναι το πρόβλημα του άλλου και της δυσκολίας να αναγνωρισθεί. Στη μεν παρανοειδή-σχιζοειδή θέση, που είναι η κατεξοχήν ναρκισσιστική θέση, ο άλλος δεν αναγνωρίζεται ως ξεχωριστό πρόσωπο, διότι η ύπαρξή του θα σήμαινε απειλή κατακερματισμού για το υποκείμενο. Στην καταθλιπτική θέση αναγνωρίζεται ο άλλος και γίνεται σχέση μαζί του, αλλά πάλι μέσα από τη φαντασίωση της πιθανής εξαφάνισής του, με αποτέλεσμα να μην είναι αληθινή η σχέση αν δεν επεξεργαστεί το υποκείμενο το άγχος του και την ασυνείδητη ενοχή του, που σχηματίζουν πάλι έναν καθρέπτη μέσω του οποίου «βλέπει» το αντικείμενο.

Θρησκευτικότητα

Η πίστη, οι αναπαραστάσεις του Θεού, τα σύμβολα και η προσευχή χαρακτηρίζουν το θρησκευόμενο.¹³ Ο Meissner μελετά τις τέσσερις αυτές πλευρές της θρησκευτικότητας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι συνιστούν ένα μίγμα από υποκειμενικά και αντικειμενικά στοιχεία, που κατατάσσονται στην περιοχή των μεταβατικών φαινομένων. Συμπεραίνει δε πως η θρησκευτική εμπειρία, σύμφωνα με τον Winnicott, μας επαναφέρει στην αυθόρμητη δημιουργικότητά μας.¹⁴

Αυτή η οπτική μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τη θρησκευτικότητα με μεγαλύτερη ευρύτητα.

Διακρίνουμε: (α) Τη λαϊκή θρησκευτικότητα, που χαρακτηρίζεται από γνησιότητα και αυθορμητισμό, συνδέεται με την επικαιρότητα, αλλά μερικές φορές είναι αντίθετη με την Ορθόδοξη Χριστιανική Οντολογική πρόταση. (β) Τη θρησκευτικότητα που απορρέει από την επίσημη Εκκλησιαστική Ιεραρχία ως διοικητική, πολιτική ή ποιμαντική στάση, που γνωρίζει τη θεολογική πρόταση, αλλά που μπορεί να αλλοιώνει το νόημά της. (γ) Τέλος, υπάρχει και το θρησκευτικό βίωμα, που απορρέει από τη θεολογική οντολογική πρόταση που έχει διατυπωθεί από τους Νηπτικούς Πατέρες της Εκκλησίας, το οποίο άλλοτε χρησιμοποιείται και άλλοτε όχι από την επίσημη Εκκλησία.

Σε κοινωνικό επίπεδο, και στην εποχή μας παρατηρούμε την ανάπτυξη των φονταμενταλιστικών κινήματων και της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας. Κάποιοι μίλησαν για νέο θρησκευτικό πόλεμο στα Βαλκάνια πριν λίγα χρόνια, ενώ σε όλο τον κόσμο η τρομοκρατία ενδύεται θρησκευτικό μανδύα.

Στο κλινικό επίπεδο, ο ψυχίατρος έχει την ευκαιρία να δει από το θρησκευτικό παραλήρημα του ψυχωσικού ασθενούς και το θρησκευτικό τελετουργικό του ψυχαναγκαστικού έως την προληπτική αποφευκτική συμπεριφορά του φοβικού και υστερικού ασθενούς. Ο ψυχαναλυτής έχει την ευκαιρία να αναγνωρίσει την ασυνείδητη ταύτιση του αναλυόμενου με το Χριστό ως πάσχοντος υποκειμένου ή θαυματουργού θεραπευτή, με το Θεό ως παντοδύναμου δημιουργού, με την Παναγία ως εξιδανικευμένης μητέρας κ.λπ.

Μια πρόταση για το ναρκισσισμό

Αν ακολουθήσουμε την προαναφερθείσα πρόταση του Freud για την έξοδο από το ναρκισσισμό: «πρέπει να αρχίσει κανείς να αγαπά για να μην αρρωστήσει», τότε στη Χριστιανική Θεολογία έχουμε ένα παράδειγμα για την έξοδο από το ναρκισσισμό, μέσα από την ερμηνεία της Καινής Διαθήκης και την κατανόηση των Πατέρων της Εκκλησίας.

Στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη, ένας νομικός ερωτά το Χριστό τι πρέπει να κάνει για να κερδίσει την αιώνια ζωή και σε σχετική ερώτηση του Χριστού για το τι διαβάζει στα βιβλία του, απαντά πως πρέπει να αγαπά το Θεό με όλη τη δύναμή του και τον πλησίον του σαν τον εαυτό του. Ο Χριστός του επιβεβαιώνει πως αν κάνει έτσι και ο ίδιος, θα ζήσει. Ο νομικός ξαναρωτά: «και τις εστί μου πλησίον;».¹⁵

Νομίζω αυτό είναι το ερώτημα του Νάρκισσου. Ο άνθρωπος που βρίσκεται στην καταθλιπτική θέση δεν έχει τέτοια απορία. Γνωρίζει ποιος είναι ο πλησίον του και αγωνιά μήπως και τον βλάψει. Ο Νάρκισσος ξέρει διανοητικά ότι υπάρχει πλησίον, αλλά δεν τον βλέπει και αναρωτιέται: ποιος νά 'ναι άραγε; Σημειώνουμε πως το αίτημά του είναι για να ζήσει. Μέσα του υπάρχει ασυνείδητα η ροπή προς το θάνατο.

Ο Χριστός απαντά στο νομικό με την παραβολή, όπου μιλά για έναν άνθρωπο πληγωμένο από τους ληστές, που τον είδαν αλλά δεν τον φρόντισαν ένας ιερέας και ένας λευίτης, αλλά τον περιποιείται ένας Σαμαρείτης και αφού τον τακτοποιεί σε ένα πανδοχείο φεύγει. Από εκεί ο νομικός συμπεραίνει ότι πλησίον είναι: «ο ποιήσας έλεος μετ' αυτού».¹⁶

Μόνον όταν το υποκείμενο είναι σε θέση να δει στον άλλο το αδύναμο κομμάτι του εαυτού του, τότε θα τον αγαπήσει, επειδή είναι δυνητικά όμοιός του, και θα «ποιήσει έλεος» προς αυτόν (δεν θα αδιαφορήσει, υποτιμήσει, περιφρονήσει κ.λπ., δηλαδή δεν θα φερθεί όπως περιγράφει τη συμπεριφορά του Νάρκισσου το DSM-IV,¹⁷ θεωρώντας ξένο προς τον εαυτό του τον αδύναμο εαυτό του άλλου). Ο ελεηθείς, επίσης, καλείται να αποδεχθεί τη βοήθεια από τον άλλο, να αναγνωρίζει στον εαυτό του την ένδεια και καταδεχθεί να πάρει βοήθεια, αντέχοντας την ντροπή ότι θα υποστεί λοιδορίες ή ταπεινώσεις από το δυνατό. Να αντέξει το φόβο του ότι θα του φερθεί ο άλλος όπως φερόταν ο ίδιος υποτιμητικά στους αδύναμους και καλείται να φέρεται στο εξής και ο ελεηθείς με τον ίδιο τρόπο.¹⁸ Γνωρίζουμε πόσο δύσκολο είναι για το Νάρκισσο να αποδεχθεί ότι έχει ανάγκη βοήθειας, διότι μέσα του αυτό ισοδυναμεί με κατάρρευση και φόβο πως θα οδηγηθεί σε πλήρη εξάρτηση.¹⁹

Επίσης, μπορούμε να προσθέσουμε από τη Νηπτική Πατερική παράδοση την έμφαση στην εσωτερική εμπειρία, στους λογισμούς,²⁰ στις φαντασιώσεις και στη σημασία στη διάκριση των νοημάτων: «Ου προς τα πράγματα ο νους πολεμεί του θεοφιλούς, ουδέ προς τα τούτων νοήματα, αλλά προς τα πάθη τα της νοήμασι συνεζευγμένα... άλλο εστί πράγμα και άλλο νόημα και άλλο πάθος».²¹

Ενώ όμως ο Χριστιανισμός έχει την οντολογική πρότασή του για το ναρκισσισμό, η εμπειρία μας από τους ασθενείς, το κοινωνικό περιβάλλον και τους εκπροσώπους της Εκκλησίας είναι συχνά διαφορετική,

εφόσον φέρονται υπό την επίδραση των ναρκισσι-
στικών αμυνών.

Ο ναρκισσισμός του αντικειμένου

Το θρησκευόμενο υποκείμενο πιστεύει στο θεό του, τον αναπαριστά μέσα του ή με εξωτερικά σύμβολα και προσεύχεται σε αυτόν, έχοντας τη βεβαιότητα ότι έχει βρει αυτό που αναζητά. Ο ψυχίατρος έχει ως εργασία του τη βοήθεια προς τον πάσχοντα. Στόχος του είναι να καταλάβει τι συμβαίνει στον ασθενή του και ανάλογα να δράσει. Είναι επιφυλακτικός με τις βεβαιότητες και πρόθυμος να αναζητήσει το νόημα της πεποίθησης του ασθενούς του, όταν εμπλέκεται στα συμπτώματά του. Ο ψυχίατρος στηρίζει τις υγιείς άμυνες αλλά καυτηριάζει τον παθολογικό ναρκισσισμό, ενώ ο ψυχαναλυτής τον αναλύει, αναζητά την ασυνείδητη επιθυμία του υποκειμένου και έχει ερωτήματα όπως «τις εστί θεός του;». Η αναζήτηση της αναπαράστασης του Θεού μας βοηθά να καταλάβουμε αν πρόκειται για μερικό εξιδανικευμένο, δηλαδή αποσχισμένο αντικείμενο με παντοδυναμικό χαρακτήρα ή για το καλό ολικό αντικείμενο. Επίσης, αν το υποκείμενο μπορεί να διαχωρίσει το σύμβολο από το συμβολιζόμενο,²² εάν μπορεί να διακρίνει την απόσταση του πράγματος καθεαυτού²³ από το αντικείμενο.

Γνωρίζουμε πως η θεωρία που έχουμε για να ακροώμεθα και να καταλαβαίνουμε επηρεάζει το αποτέλεσμα της ίδιας της κατανόησης. Ο ψυχίατρος, σε αντίθεση με όλους τους άλλους γιατρούς, έχει ως μοναδικό εργαλείο εξέτασης του ασθενούς τον εαυτό του και το δικό του ψυχικό όργανο. Άρα, η κατάσταση όπου βρίσκεται από πλευράς ψυχικής οργάνωσης ο γιατρός, είτε είναι κλινικός ψυχίατρος είτε είναι ψυχαναλυτής (αν είναι στην παρανοειδή-σχιζοειδή ή στην καταθλιπτική θέση ή αν έχει φθάσει στην ωριμότητα), επηρεάζει άμεσα τη στρατηγική που θα ακολουθήσει. Ο γιατρός λοιπόν χρειάζεται πρώτα να αναλύσει το ναρκισσισμό του και στη συνέχεια να ασχοληθεί με την αντιμετώπιση του ναρκισσισμού του ασθενούς, κάτι που καθιστά απαραίτητη τη θεραπευτική εμπειρία σε όλους τους επαγγελματίες της ψυχικής υγείας και όχι μόνο στους ψυχαναλυτές.

Έτσι, ο Freud πήρε εξ αρχής θέση υπέρ της αναγνώρισης μόνο της αμυντικής λειτουργίας στη θρησκευτικότητα των ασθενών του. Η διατήρηση της πίστης στο Θεό θεωρείται συντήρηση της ανωριμότητας και του παιδικού παντοδύναμου εαυτού.²⁴ Στο έργο του

για την ιδεοληψία²⁵ περιγράφει –με ενθουσιασμό θα έλεγα– τις απορίες ενός μικρού πεντάχρονου αγοριού γύρω από το Θεό, μαζί με τους ψυχαναγκασμούς του, και σχολιάζει ότι τέτοιες απορίες έχουν και οι ενήλικοι θρησκευόμενοι! Διακηρύττει πως η απώθηση των ορμών προς τον πατέρα και των αμυνών απέναντι σε αυτές τις ορμές κατά τη φάση του οιδιπόδειου συμπλέγματος δημιουργεί μια βασικά ψυχαναγκαστική αμφιταλάντευση απέναντι σε κάθε μορφή εξουσίας και ιδίως απέναντι στην κεντρική αναπαράσταση αυτής της εξουσίας, που είναι ο πατέρας της πρωτόγονης ορδής²⁶ και αναλογικά ο Θεός. Επειδή αυτή η σύγκρουση μένει απωθημένη, εκδραματίζεται στην ενήλικη ζωή με τις θρησκευτικές τελετουργίες και το άτομο παραμένει ανώριμο, εφόσον πρέπει να βρίσκεται συνεχώς υπό «εσωτερική επιτήρηση», μην τυχόν και φανερωθεί η αντίρρησή του για την πατρική εξουσία.

Οι θεωρητικοί των αντικειμενοτρόπων σχέσεων προχώρησαν στην κατανόηση περιοχών της ψυχής πριν από το οιδιπόδειο (που αφορά στην τριαδική σχέση με άξονα αναφοράς τον πατέρα) στην προοιδιπόδεια περίοδο, που αφορά σε δυαδικές σχέσεις με άξονα τη μητέρα.

Ο κ. Γ, 26 ετών, φοιτητής, προς το τέλος της ανάλυσής του, όταν εισέρχεται στην καταθλιπτική θέση:

«Κοιμήθηκα πολύ λίγο... Είχε γενέθλια η ξαδέλφη μου και έγινα η αιτία να χαλάσει η γιορτή. Έβαλα τα κλάματα μετά για το λάθος που έκανα και για όλα τα λάθη μου μαζεμένα... Στενοχωρήθηκα που της επιτέθηκα. Έκλαιγα για μια ώρα. Άκουγα τα σχόλια, κρυφάκουγα για το τι έγινε. Έκανα βαθιά ανάλυση της κατάστασης. Ένιωθα ανόητος μ' αυτό που είχα κάνει... Είδα ένα όνειρο πολύ σημαντικό. Όταν ξύπνησα, ένιωθα πιο σοφός Enlightenment! Η φώτιση, όπως ο Βούδας στο δένδρο. Είμαι πιο δεκτικός με τα μηνύματα που έρχονται από το ασυνείδητο.

Στο όνειρο νιώθω βαρετά και στεγνά. Έχω τη δική σας παρουσία στο μυαλό μου. Δεν είχα έντονα συναισθήματα, όπως όταν ήρθα. Ούτε χαρά ούτε ελπίδα. Σαν να είχα υποστεί μεγάλη τιμωρία και ήθελα να αυτοκτονήσω. Ήταν όλα επίπεδα, αλλά δεν μπορούσα να το πω με το λόγο. Ενώ το σκεφτόμουν. Σαν φυλακή. Όλοι με είχαν παρατήσει, γινόμεουν όλο και χειρότερα. Σαν να ήμουν υπό την επήρεια φαρμάκου και νοσοκομείου. Ήθελα να ξεφύγω. Κόλλαγα στην πρώτη λέξη που επαναλαμβανόταν. Η σκέψη ήταν σε μορφή πριν πάρει τη μορφή λόγου.

Κάποιος με τράβηξε έξω από αυτό το πράγμα και συνήλθα. Μπορούσα να μιλήσω και να σκεφτώ στα Ελληνικά. Πάλι όμως μου ξέφευγαν κάποια. Είχα παράνοια, όπως αυτός που πήρε το Nobel μαθηματικών. Πείραξα ένα τζάμι πίσω από το οποίο ήμουν. Υπήρχε ο φόβος να με βάλουν πάλι στο άσυλο. Το νέο χάπι λεγόταν Klein και είναι από τη Melanie Klein. Δεν φοβόμουν πλέον. Ήμουν σε ένα πολυτελές κτήριο. Δεν θα γύριζα πίσω. Θα μάθω Φυσική και εν καιρώ θα μου είναι εύκολα. Θα είμαι πολύ δυνατός. Μπορούσα να παθιαστώ, αφού ζούσα στον πραγματικό κόσμο. Έγραψα σε ένα χαρτί μια εξίσωση και ο καθηγητής την επαληθεύει βάζοντας τιμές στους αγνώστους».

Είναι μια συνεδρία μετά από πολύ διάστημα όπου ο κ. Γ βρισκόταν στην περιοχή της παρανοειδούς θέσης και για πρώτη φορά μιλά από την περιοχή της καταθλιπτικής. Παραδέχεται το λάθος του, αναλαμβάνει ο ίδιος την ευθύνη της καταστροφής που έκανε σε αγαπημένο πρόσωπο, κλαίει μετανιωμένος και αυτό τον οδηγεί σε εμβάθυνση μέσα του, με αποτέλεσμα να παράγει όνειρο μετά από καιρό και να αποδεχθεί τη βοήθεια που πήρε από το θεραπευτή του. Αποτέλεσμα είναι να επιστρέψει η ελπίδα, αφού πλέον νιώθει ότι έχει βγει από τον κλειστό κόσμο πίσω από το τζάμι, όπου οι λέξεις δεν μπορούσαν ακόμα να σχηματιστούν. Νιώθει πως ο θεραπευτής του έχει το «κατάλληλο χάπι» και ξέρει τους αγνώστους που θα λύσουν την εξίσωση της ζωής του.

Συζήτηση

Η μετάβαση από την παρανοειδή-σχιζοειδή θέση προς την καταθλιπτική και η έξοδος του από αυτήν, που οδηγεί σε απελευθέρωση του υποκειμένου,²⁷ όπως διαισθητικά περιγράφεται και στο όνειρο του κ. Γ, είναι μια επίπονη και επώδυνη διαδικασία, διότι το υποκείμενο καλείται ουσιαστικά να πενήθει για πρώτη φορά απολεσθέντα μέρη του εαυτού.²⁸ Μέχρι τώρα, άλλωστε, έχει οργανωθεί γύρω από έναν πληγμένο από την πρωταρχική σχέση εαυτό και τον προστατεύει με κάθε τρόπο.

Ας γυρίσουμε στο μύθο του Νάρκισσος. Στην πρώτη εκδοχή, αντικρίζει μια ωραία μορφή ενώ καθρεπτίζεται στη λίμνη, την ερωτεύεται αγνοώντας πως πρόκειται για το είδωλό του και πέφτει μέσα στη λίμνη και πεθαίνει. Είναι κλεισμένος στον αυτοερωτισμό του. Το αντικείμενο αγάπης είναι ο εαυτός του. Όλες οι σχέσεις του είναι στείρες. Νεκρές.

Στη δεύτερη εκδοχή του μύθου, ο Νάρκισσος αγαπάται από την Ηχώ. Υπάρχει εδώ μια ενεργός λειτουργία ενός συμπληρωματικού ναρκισσιστικού φαντασιακού φάσματος, που μέσα από τη διαδικασία της προβλητικής ταύτισης ασυνείδητα οδηγεί τον έναν προς τον άλλο. Η Ηχώ νιώθει κενή, καθώς εμπεριέχει το απορριφθέν εσωτερικό κακό αντικείμενο του Νάρκισσος. Δέχεται και πιστεύει απόλυτα την αρνητική γνώμη που έχει γι' αυτήν και ταυτόχρονα λατρεύει το κάλλος που αντιπροσωπεύει στην ψυχή της ο Νάρκισσος, ο οποίος περιέχει όλη την ομορφιά (το καλό αντικείμενο). Αν για κάποιο λόγο ο Νάρκισσος αποσύρει το ενδιαφέρον του από αυτήν, η ίδια δεν βρίσκει λόγο ύπαρξης και εξαφανίζεται.

Στην τρίτη εκδοχή του μύθου, ο Νάρκισσος αναζητά στη λίμνη τη νεκρή αδελφή του. Αυτή είναι η αντικειμενότροπος εκδοχή. Υπάρχει αντικείμενο αγάπης, αλλά είναι νεκρό. Γι' αυτό και ο έρωτας προς το θάνατο. Το υποκείμενο δεν μπορεί να πενήθει το αγαπημένο αντικείμενο. Λόγω του διχασμού και της προβλητικής ταυτοποίησης παραμένει ασυνείδητο. Δεν γνωρίζει ότι το έχει χάσει ή το έχει φαντασιακά σκοτώσει ο ίδιος, σε μια πολύ πρώιμη φάση της ζωής του, και μετά οργανώνεται γύρω από αυτόν το θάνατο, την απώλεια, το κενό μέσα του.

Η πίστη στο Θεό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχύσει το διχασμό και να αυξήσει το πάθος των εμπλεκόμενων με την προβολή έξω από τον εαυτό του «κακού αντικειμένου», και με την εξιδανίκευση των καλών στοιχείων που έχει οδηγεί στη δημιουργία μιας παρανοειδούςσχιζοειδούς θρησκείας. Η ανάγκη να προστατευτούν από τον κακό εαυτό τους οδηγεί εκκλησιαστικούς ηγέτες και πιστούς ακολούθους στην περιχαράκωση πίσω από μια ομάδα ιδεωδών και αξιών, που στόχο έχει να κρατήσει το κακό μακριά, στους άλλους. Είναι συχνή η παρατήρηση του συμπλέγματος Νάρκισσος-Ηχώ στην εκκλησιαστική ζωή. Η αδυναμία να αναλάβει το υποκείμενο την ευθύνη της επιθυμίας του και να συνειδητοποιήσει τη βλάβη που προκαλεί ή έχει προκαλέσει στο αγαπημένο του πρόσωπο οδηγεί στην οργάνωση της ναρκισσιστικής δομής, που είναι αντίθετη από την πρόταση που έχει η ίδια η Ορθόδοξη Θεολογία, δηλαδή να αγαπά και να δίνει χωρίς να ζητά αντάλλαγμα. Χωρίς να εκδικείται και να ζητά δικαίωση, διότι αυτά είναι χαρακτηριστικά του Νάρκισσος.

Η θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων, με την κατανόηση που κάνει στο ναρκισσισμό, μπορεί

να βοηθήσει ένα πρόσωπο να βγει από την παρανοειδή σχιζοειδή του θέση, αλλά αυτό συνεπάγεται διαδικασία πένθους για το υποκείμενο. Η ανάληψη της επιθυμίας και της ευθύνης για το κακό που έχει κάνει στον άλλο οδηγεί σε βίωση της ενοχής και σε επανόρθωση.²⁹ Η συνειδητοποίηση του φθόνου, όταν το υποκείμενο την αντέξει, οδηγεί σε απόδοση ευγνωμοσύνης.³⁰ «Το αίσθημα πως η βλάβη του αγαπημένου αντικειμένου οφείλεται στις επιθέσεις του υποκειμένου, θεωρώ πως είναι η ουσία της ενοχής», συνεχίζει η Klein.³¹ Το υποκείμενο που έχει ξεπεράσει την καταθλιπτική θέση δεν είναι πλέον εγωκεντρικό. Γνωρίζει ότι η δική του επιθετικότητα –και όχι του αντικειμένου– είναι η πηγή του πόνου. Η επίλυση του άγχους της καταθλιπτικής θέσης, λοιπόν, συνεπάγεται τον ψυχικό αποχωρισμό και ξεκινά την επαναπροσέγγιση με το (τώρα πιο καθαρά χωριστό) αντικείμενο.³² Ακόμα, συντελεί στην επιτυχή επεξεργασία του πένθους για το ιδανικό αντικείμενο και έτσι μπορεί να γίνει κατορθωτή η επανόρθωση και η αγάπη. Τέλος, υπάρχουν ψυχαναλυτές που θεωρούν πως μετά την καταθλιπτική θέση μπορεί να αναπτυχθεί και άλλη θέση περαιτέρω ανάπτυξης του ψυχισμού, που την ονομάζουν υπερβατική.³³

Οι προσεγγίσεις αυτές της ψυχανάλυσης στο πρόβλημα των ανθρωπίνων σχέσεων μας δίδουν την

αφορμή να επισημάνουμε πως και στη Χριστιανική Θρησκεία υπάρχουν αναπτυξιακές δυνατότητες, αν και αρχικά ο Freud είχε απόλυτα αρνητική στάση, αφού έβλεπε μόνο το νηπιακό και ανασταλτικό στοιχείο της θρησκείας. Υπάρχει όμως ως εμπόδιο το «ναρκισσιστικό οπλοστάσιο» (οι πρωτόγονες άμυνες: σχάση, προβλητική ταύτιση, εξιδανίκευση εαυτού και αντικειμένου, άρνηση, υποτίμηση, αδυναμία εξάρτησης, κενότητα, ανία, φθόνος) της οργανωμένης θρησκείας, όταν η τελευταία λειτουργεί στο επίπεδο της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης. Χρειάζεται μια αλλαγή στον πυρήνα των εκπροσώπων της Εκκλησίας, διότι διαφορετικά δεν μπορεί να γίνει χρήση του θρησκευτικού χώρου με τρόπο που να ωριμάζει τον άνθρωπο. Η αλλαγή αυτή βιώνεται ως καταστροφική και με κάθε μέσο οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας την αποφεύγουν. Για να έχουμε χρήση ενός αντικειμένου³⁴ (θεωρήστε ως αντικείμενο την εικόνα του θεού ή τον ιερέα ή τη «Μητέρα» Εκκλησία), πρέπει πρώτα να καταστρέψουμε το φαντασιακό αντικείμενο που έχουμε κατασκευάσει, το «υποκειμενικό αντικείμενο». Νομίζω πως εκεί βρίσκεται η κύρια δυσκολία των θρησκευόμενων και των ηγετών τους. Προτιμούν να κατηγορούν τους άλλους και όχι να αλλάξουν τον εαυτό τους.

Narcissism and Religiosity

C. Emmanouilidis

Psychiatrist

Psychiatriki 2007, 18:251–258

The author attempts a selective review of the concept of narcissism from Freud and its development from the theorists of objects relationships. He also describes the religiosity in the psychopathology and in every day life and at last he discusses how the defense structure of narcissism and religiosity interweaved and restrained the capability of the subject to love and create. There are used vignettes from the psychoanalysis of three patients and an allegory from the New Testament. The author suggests that the passing through the paranoid-schizoid to the depressive position helps the narcissistic personality to free itself not only of persecutory anxieties but also of depressive anxieties and to complete mourning. In this position he no needs any more to use the religion to protect himself from his pain but he can use it to “know” the other.

Key words: Narcissism, religion, depressive position, paranoid-schizoid position.

Βιβλιογραφία

1. Freud S. On narcissism: An introduction. 1914, SE 14:69–102
2. Παυσανία. Ελλάδος περιήγησις: Βοιωτικά. Κάκτος 1992:144–145
3. Βασλαματζής Γρ. Το αντικείμενο του Νάρκισσου. Εκδόσεις Ιδρύματος Γουλανδρή-Χορν, 1996:16–18
4. Κυριαζής Δ. Προλεγόμενα σε μια θεραπεία της ψυχής. Στο: *Θεολογία και Ψυχιατρική σε διάλογο*. Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, 1999:52
5. Freud S. On narcissism: *An introduction* 1914, SE 14:84
6. Fairbairn R. Synopsis of an object-relations theory of the personality. *Int J Psychoanal* 1965, 44:224–225
7. Winnicott D. Transitional objects and transitional phenomena (1952). In: *Playing and reality*. Routledge, 1993:1–25
8. Winnicott D. The location of cultural experience (1967). In: *Playing and reality*. Routledge, 1993:95–103
9. Kernberg O. *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson, 1975
10. Freud S. *Inhibitions, symptoms and anxiety*. 1925, SE 20:75–174
11. Klein M. A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states (1935). In: *Love, guilt and reparation and other works, 1921–1945*. London, The Hogarth Press, 1981:262–289
12. Winnicott D. Ego distortion in terms of true and false self (1960). In: *Maturational processes and the facilitating environment*. London, Hogarth Press, 1972:140–152
13. Carveth D. Is there a future in disillusion? Constructionist and deconstructionist approaches in psychoanalysis. *Journal of Melanie Klein and Object Relations* 1998, 16:555–587
14. Meissner WW. The role of transitional conceptualization in religious thought. In: Smith JH, Handelman SA (eds) *Psychoanalysis and religion*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 1990:95–115
15. Λουκ. 10, 25–37
16. ό.π.
17. DSD- IV. *Narcissistic personality disorder*. American Psychiatric Association, 1994:661
18. Dolto F. Les Evangiles et la foi au risque de la psychanalyse. Eds Gallimard (1996). Ελληνική μετάφραση. *Τα Ευαγγέλια και η πίστη*. Εκδόσεις Εστία, 2002:121
19. Kernberg O. Countertransference, transference regression and the incapacity to depend. In: *Severe personality disorders*. Yale University Press, 1984:264–274
20. Αυγουστήδης Α. Το πρόβλημα των ψυχαναγκασμών όπως καταγράφεται στην «Κλίμακα» του Ιωάννου του Σιναΐτη. *Ψυχιατρική* 1998, 9:134–140
21. Μάξιμος Ομολογητής, «Περί αγάπης». PG 90, 1028
22. Segal H. Symbolism. In: *Dream, phantasy and art*. Routledge, 1991:31–48
23. Bion W. Ultimate reality. In: *Attention and interpretation*. Karnac, 1970:87–91
24. Freud S. *The civilization and its discontents*. 1931, SE 21:57–145
25. Freud S. *From the history of an infantile neurosis*. 1918, SE 17:1–122
26. Freud S. *Totem and taboo*. 1913, SE 13:1–162
27. Κυριαζής Δ. Σημειώσεις πάνω στο θέμα της ελευθερίας: Ανθρωπολογικές προϋποθέσεις. *Σύναξη* 2002, 82:33–56
28. Steiner J. *Psychic retreats*. Routledge, London, 1993
29. Klein M. Love, guilt and reparation (1937). In: *Love, guilt and reparation and other works, 1921–1945*. Vintage, 1998:306–343
30. Klein M. Envy and gratitude (1957). In: *Envy and gratitude and other works, 1946–1963*. Vintage, 1998:176–235
31. Klein M. On the theory of anxiety and guilt (1948). In: *Envy and gratitude and other works, 1946–1963*. Vintage, 1998:25–42
32. Forster S, Carveth D. Christianity: A Kleinian perspective. *Can J Psychoanal/Revue Canadienne de Psychanalyse* 1999, 7:187–218
33. Grotstein J. Bion's transformation in "O" Lacan's "thing-in-itself" and Kant's "Real": Towards the concept of the transcendent position. *Journal of Melanie Klein and Object Relations* 1996, 14:109–142
34. Winnicott D. The use of an object and relating through identifications (1971). In: *Playing and reality*. Routledge, 1993:86–94

Αλληλογραφία: Κ. Εμμανουηλίδης, Ηριδανού 3, 115 28 Αθήνα